

Anna Wiercińska

Cmentarze łódzkie na tle rozwoju ludnościowego i przestrzennego miasta

W artykule omówiono wpływ rozwoju przestrzennego miasta oraz zmiany struktury mieszkańców Łodzi na liczbę, rozmieszczenie i przynależność wyznaniową łódzkich cmentarzy. Problematyka pracy porusza zagadnienia dotychczas nieprezentowane w literaturze geograficznej, uwzględniono w niej bowiem wszystkie cmentarze, które były zlokalizowane na terenie miasta w obecnych jej granicach. Syntezę oparto na literaturze i badaniach terenowych przeprowadzonych przez autorkę.

Słowa kluczowe: cmentarze łódzkie, rozwój ludnościowy, rozwój przestrzenny, wielowyznaniowość.

1. Wprowadzenie

Niniejsze opracowanie dotyczy genezy i rozmieszczenia cmentarzy znajdujących się w obecnych granicach administracyjnych Łodzi. Zakres czasowy pracy obejmuje okres historyczny – od momentu założenia pierwszego cmentarza w granicach dzisiejszej Łodzi do czasu przeprowadzenia szczegółowych badań terenowych w 2011 r.

Cmentarze stanowią istotny przedmiot badań w Stanach Zjednoczonych, Kanadzie, Wielkiej Brytanii, Niemczech i Francji. Różnorodność podejść do interpretacji i badania cmentarzy przez rozmaite dyscypliny naukowe – geografie, historię, socjologię, etnografię – ukazuje publikacja R. Meyera (1989).

W Polsce dotychczasowe badania cmentarzy koncentrują się głównie na ich szacie roślinnej – J.T. Siciński (1982), M. Chojnacka (2008). Natomiast zagadnieniami dotyczącymi określenia treści i formy cmentarza, badaniem miejsca w strukturze osadniczej oraz odgrywanej roli społecznej zajmują się m.in. S. Tanaś (2008) i A. Długozima (2011).

Celem artykułu jest ukazanie wpływu rozwoju ludnościowego i przestrzennego dynamicznie rozwijającego się miasta na nekropolie oraz określenie ich lokalizacji. Aby zrealizować założony cel, przeprowadzono lustrację terenową i dokonano kwerendy dokumentów archiwalnych. W pracy kameralnej, przy analizie zebranego materiału faktograficznego posłużono się odpowiednimi metodami statystycznymi (np. dotyczącymi struktury narodowej, wyznaniowej oraz ludnościowej), kartograficznymi (m.in. za pomocą ideogramu przedstawiono

okres funkcjonowania czynnych cmentarzy łódzkich na tle rozwoju terytorialnego miasta).

2. Sytuacja gospodarcza w Europie a rozwój osadnictwa w okresie przedindustrialnym na terenach objętych granicami administracyjnymi współczesnej Łodzi

Rozwój przemysłu w Europie Zachodniej spowodował wzrost cen żywności, a także ziemi – głównie na przeludnionych obszarach zachodnich i północno-zachodnich Niemiec oraz Holandii. Młodzi, bezrolni chłopcy zmuszeni byli do poszukiwania terenów, na których mogliby się osiedlić. W Europie Wschodniej, a także w Polsce Środkowej, istniały znaczne niezagospodarowane rolniczo tereny. W związku z dobrą koniunkturą na produkty rolne właściciele majątków ziemskich zauważyli, że osiedlanie kolonistów może wpłynąć na powiększenie ich dochodów.

Napływ osadników ewangelickich na obszary Polski Środkowej rozpoczął się około połowy XVII w., przybierając znaczące rozmiary w połowie XVIII w. Osadników nazywano „holendrami” („holędrami”, „olędrami”), co nie odnosiło się do ich pochodzenia, tylko do sposobu gospodarowania. Specjalizowali się w zagospodarowywaniu terenów bagnistych oraz lasów łęgowych, położonych w dolinach rzek (Fijałkowski 1998).

W wyniku osadnictwa olenderskiego powstały wsie położone w granicach administracyjnych obecnej Łodzi, m.in.: Holendry Kałowskie (Grabieniec), Holendry Radogoskie (Żabieniec), Holendry Stokowskie (Antoniew), Holendry Mileskie (Janów). W 1793 r., w wyniku II rozbioru Polski, Łódź znalazła się pod zaborem pruskim. W następstwie kolonizacji prowadzonej przez władze pruskie powstały osady, takie jak: Augustów, Olechów, Wiączyń Górny, Nowosolna (Koter i in. 1999).

3. Liczba i struktura wyznaniowa mieszkańców Łodzi u progu uprzemysłowienia

Do początku XIX w. Łódź była miastem niewiele różniącym się od wsi i zamieszkanym niemal wyłącznie przez Polaków wyznania rzymskokatolickiego. W centralnej części miasta znajdował się kościół pw. Wniebowzięcia NMP położony na Górcie Plebańskiej (ob. plac Kościelny). Wokół kościoła położony był cmentarz użytkowany od XV w. do 1855 r.

W 1793 r. Łódź liczyła 190 mieszkańców, w tym 179 osób ludności polskiej i zaledwie 11 osób ludności żydowskiej – 6% ogółu ludności miasta (Flatt

1853). Po przeprowadzonej w 1806 r. przez zaborców sekularyzacji dóbr kościelnych, Łódź stała się własnością rządową. Pozwoliło to na ożywienie gospodarcze miasteczka. W 1808 r. Łódź zamieszkiwały 434 osoby, a ludność żydowska stanowiła już 13%. Trzy lata później, 4 kwietnia 1811 r. Żydzi założyli swój cmentarz, na którym, do momentu zamknięcia w 1892 r., pochowano 12 tys. osób. Jego granice wyznaczały mniej więcej dzisiejsze ulice: Bazarowa, Rybna, Limanowskiego i Zachodnia.

Pod koniec XVIII w. rozpoczął się na ziemiach polskich proces likwidowania ze względów sanitarno-epidemiologicznych dawnych cmentarzy przykościelnych i zastępowania ich dużymi cmentarzami położonymi poza miastami. W niewielkich miastach, takich jak Łódź, proces ten trwał jeszcze na początku XIX w. Nowy łódzki cmentarz założono w 1820 r. przy drodze retkińskiej (ob. ul. Ogrodowa 22) na zachód od miasta. Liczba ludności Łodzi w 1820 r. wynosiła 767 osób (496 katolików – 64,6%, 259 żydów – 33,8%, 12 ewangelików – 1,6% ogółu mieszkańców), obszar zabudowy wynosił 20 ha, natomiast miejskie rozłogi zajmowały 1244 ha (Puś 2005).

4. Wpływ rozwoju ludnościowego i przestrzennego miasta na łódzkie cmentarze

Dekret namiestnika Królestwa Polskiego z 18 września 1820 r., zaliczający Łódź do rzędu tzw. miast fabrycznych, umożliwił dynamiczny rozwój gospodarczy, przestrzenny i ludnościowy miasta. Rząd Królestwa Polskiego nadawał osiedlającym się w Łodzi cudzoziemskim rękodzielnikom liczne ulgi i przywileje. Za sprawą decyzji Rajmunda Rembielińskiego w latach 1821–1823 powstała w Łodzi osada dla sukienników, tzw. Nowe Miasto. W 1823 r. przyłączono do Łodzi Starą Wieś, Wójtostwo, Kusy Kąt i Karkoszkę. Powierzchnia miasta wzrosła o 300 ha, osiągając 1540 ha (Koter 2002). Wraz z rozwojem miasta zmieniała się struktura etniczna i wyznaniowa ludności Łodzi i jej okolic. Obok ludności polskiej, przeważnie katolickiej, pojawiła się ludność niemiecka, na ogół protestancka. Z tego względu w 1826 r. na Rynku Nowego Miasta (ob. plac Wolności) wybudowano kościół ewangelicko-augsburski pw. św. Trójcy. Dziedziniec tego kościoła przez krótki czas (w latach 1828–1829) pełnił funkcję cmentarza dla łódzkich protestantów.

W 1830 r. ewangelicy kupili kwaterę przylegającą do założonego w 1820 r. cmentarza katolickiego przy drodze retkińskiej (ob. ul. Ogrodowa 22), tworząc tym samym pierwszy łódzki chrześcijański cmentarz dwuwyznaniowy (Stefański 2001). W wyniku dynamicznego rozwoju ludnościowego i przestrzennego Łodzi już po 18 latach na cmentarzu brakowało miejsc do pochówku. Po kilkukrotnym powiększeniu cmentarz został otoczony zabudową miejską. Ostatecznie

cmentarz rzymskokatolicki wyłączono z użytkowania w 1856 r. (Dominikowski 2004). Natomiast w 1862 r. zamknięto cmentarz ewangelicko-augsburski, ale jeszcze do 1880 r. chowano tu zmarłych w grobach i grobowcach rodzinnych¹.

W 1840 r. w granicach Łodzi znalazł się las rządowy o powierzchni 467,5 ha, tworząc Nową Dzielnicę, położoną na wschód od ul. Widzewskiej (ob. ul. Kilińskiego) do ul. Zagajnikowej (ob. ul. Kopcińskiego). Powierzchnia miasta zwiększyła się do 2739 ha (Koter 2002), natomiast liczba ludności wzrosła do 18 582 osób (Janczak 1982).

W 1855 r. oficjalnie otwarto cmentarz przy drodze konstantynowskiej, zwany obecnie Cmentarzem Starym. Cmentarz o powierzchni 8,8 ha był podzielony na trzy części wyznaniowe: rzymskokatolicką, ewangelicko-augsburską i prawosławną. W wyniku gwałtownego rozwoju miasta uległ on szybkiemu zapełnieniu oraz otoczeniu zabudową podmiejską. W 1886 r. władze gubernialne w Piotrkowie Trybunalskim zakazały dalszych przyłączeń gruntów przylegających do cmentarza i poleciły wyszukanie odpowiednich terenów na cmentarz poza granicami Łodzi (Dominikowski 2004).

Zaniepokojona perspektywą braku miejsca na pochówki (Łódź liczyła już 111,7 tys. mieszkańców) Rada Miejska w 1886 r. podjęła działania zmierzające do utworzenia nowego cmentarza. Nekropolia o powierzchni ok. 11,5 ha miała być zlokalizowana w lesie miejskim przy ul. Pańskiej (ob. ul. Żeromskiego) na wprost wylotu ul. św. Karola (ob. ul. Żwirki). Na tym terenie obecnie znajduje się park im. księcia J. Poniatowskiego. Plan opracował architekt miejski Hilary Majewski. Według założenia miał to być cmentarz dwuwyznaniowy, przeznaczony dla parafii ewangelicko-augsburskiej św. Jana oraz rzymskokatolickiej parafii Podwyższenia Świętego Krzyża. W wyniku opieszałości władz gubernialnych projekt nie doczekał się realizacji (Dominikowski 2004, Kowalczyński 2008).

Wyczerpanie miejsc pochówku w kwaterach na Cmentarzu Starym i groźba grzebania zmarłych na alejkach cmentarnych doprowadziły w 1888 r. do wydania zgody przez władze gubernialne w Piotrkowie na przyłączenie do cmentarza nowych terenów. W wyniku powiększenia cmentarz osiągnął powierzchnię 21 ha, która jednak była niewystarczająca dla dynamicznie rozwijającego się miasta (Dominikowski 2004).

W granicach Łodzi brakowało nowych miejsc przeznaczonych na pochówek. W 1895 r. liczba mieszkańców miasta wynosiła już 168,5 tys. osób (Janczak 1982), dlatego w 1896 r. zdecydowano o utworzeniu zespołu cmentarzy na terenie opuszczonej wsi Doły. Kompleks cmentarzy na Dołach tworzyły po-

---

¹ Archiwum Miasta Łodzi, Akta Miasta Łodzi, sygnatura 6740.

czątkowo cmentarze: ewangelicko-augsburski, rzymskokatolicki i prawosławny² (Stefański 2001).

W Rokiciu Starym miał powstać cmentarz dla katolików z parafii Podwyższenia Świętego Krzyża i ewangelików z parafii św. Jana. Jednak ze względu na zbyt małą powierzchnię gruntów, jaką udało się zakupić, w 1899 r. powstał tu tylko cmentarz ewangelicko-augsburski. Natomiast parafia rzymskokatolicka Podwyższenia Świętego Krzyża swój cmentarz założyła w 1898 r. na terenie wsi Zarzew (ob. ul. Przybyszewskiego 325) (Dominikowski 2004).

Ogromny wzrost liczby ludności żydowskiej (w 1890 r. 31,6 tys. osób, czyli 24,4% ogółu mieszkańców) spowodował konieczność założenia nowego cmentarza żydowskiego we wsi Doły, przy obecnej ul. Brackiej 40. Oficjalną zgodę na utworzenie tego cmentarza wydały 5 lipca 1892 r. władze gubernialne w Piotrkowie Trybunalskim (Podolska 2012).

Decyzją władz carskich 18 października 1906 r. zwiększono powierzchnię Łodzi do 3911 ha (Podolska 2012). W wyniku inkorporacji w granicach miasta znalazł się kompleks nekropolii na Dołach oraz cmentarz ewangelicko-augsburski w Rokiciu Starym. Liczba ludności wzrosła wówczas do 329 tys. (Janczak 1982).

W drugiej połowie XIX w. ludność Łodzi wzbogaciła się o nowe wyznania; 10 marca 1878 r. oficjalnie powstał Zbór Baptystów w Łodzi, liczący 252 członków (Ber 2008). Rok później baptyści założyli swój cmentarz położony na terenie ewangelickiej części Starego Cmentarza (ul. Ogrodowa 43). Liczba wiernych tej konfesji według danych ze spisu powszechnego w 1897 r. w Łodzi wynosiła 503 osoby (Badziak i in. 2010a), natomiast na początku 1904 r. – 1935 osób (Wojtkowiak 1997). Teren cmentarza został całkowicie wykorzystany i nie mógł dalej pełnić swojej funkcji (Badziak i in. 2010a). W 1909 r. baptyści w piśmie skierowanym do prezydenta Łodzi wystąpili o wyrażenie zgody na założenie cmentarza na terenie wsi Doły. W 1910 r. starania baptyistów doprowadziły do zatwierdzenia przez władze nowego cmentarza przy obecnej ul. Telefonicznej 8³.

Według danych ze spisu powszechnego w 1897 r. w Łodzi mieszkało 327 osób wyznania ewangelicko-reformowanego (Badziak i in. 2010a). W 1903 r. parafia ewangelicko-augsburska św. Jana sprzedała ewangelikom reformowanym zachodni fragment swojego cmentarza o powierzchni 20 000 łokci kwadra-

² Obecnie kompleks nekropolii na Dołach tworzy siedem cmentarzy: cmentarz komunalny (dawny ewangelicko-augsburski), cmentarz rzymskokatolicki pw. św. Wincentego, cmentarz wojskowy pw. św. Jerzego, cmentarz prawosławny pw. św. Aleksandra Newskiego, cmentarz Kościoła Chrześcijan Baptystów, cmentarz Kościoła Starokatolickiego Mariawitów, cmentarz Kościoła Zielonoświątkowego.

³ Archiwum Miasta Łodzi, Akta Miasta Łodzi, sygnatura 6786.

towych (ok. 7000 m²)⁴. Na zakupionym terenie w 1904 r. parafia ewangelicko-reformowana założyła cmentarz w Rokiciu Starym przy ul. Tadeusza Rejtana 12 (dawniej ul. Huzarska).

W 1863 r. w Łodzi zapoczątkowała swoją działalność parafia prawosławna. W 1897 r., według danych ze spisu powszechnego z 1897 r., liczba prawosławnych wyznawców wynosiła 6820 osób (Badziak i in. 2010a). W 1855 r. powstał cmentarz pw. św. Aleksandra (ul. Ogrodowa 41), natomiast w 1905 r. cmentarz na Dołach pw. św. Aleksandra Newskiego (ul. Telefoniczna 10).

Pierwsza łódzka parafia mariawicka powstała w 1906 r. W tym samym roku założono cmentarz położony na Dołach (ob. ul. Wojska Polskiego 151), (Wojtkowiak 1997). Brak oficjalnych statystyk utrudnia dokładne określenie liczby wiernych należących do Kościoła mariawitów w Łodzi. Według danych mariawickich, w 1923 r. Kościół ten skupiał 14 845 wiernych (Badziak i in. 2010b).

Brak cmentarzy w zachodniej części miasta doprowadził do założenia w 1914 r. na Mani, przy lesie miejskim, cmentarza rzymskokatolickiego pw. św. Antoniego przy ul. Solec 11.

W przededniu wybuchu pierwszej wojny światowej w granicach administracyjnych Łodzi i na obszarze włączonym do miasta w 1915 r. przez okupacyjne władze niemieckie mieszkało łącznie 600 tys. osób (Koter, Kulesza 2005). W wyniku tej inkorporacji włączono do Łodzi dwa największe przedmieścia – Bałuty i Chojny. Ponadto zostały wchłonięte tereny, takie jak: Widzew, Zarzew, Dąbrowa, Rokicie Stare, Rokicie Nowe, Rokicie Wójtostwo, Żabieniec, Radogoszcz, Antoniew Stokowski. W 1915 r. obszar Łodzi powiększył się do 5875 ha (Rosin 1980, Kotler, Kulesza 2005).

Na terenie wsi Radogoszcz, przyłączonej w okresie międzywojennym do Łodzi, założono w 1922 r. cmentarz rzymskokatolicki św. Rocha przy ul. Zgierskiej 141, który zlokalizowano w pobliżu istniejącego wcześniej cmentarza ewangelicko-augsburskiego parafii św. Michała (Dominikowski 2004).

Liczba mieszkańców Łodzi w 1921 r. wynosiła już 451 974 (241 842 katolików – 53,50%, 156 155 żydów – 34,55%, 49 748 ewangelików – 11,01%, 1741 prawosławnych – 0,39%, 2488 innych – 0,55% ogółu mieszkańców). Kolejna dekada przyniosła wzrost liczby mieszkańców Łodzi do 604 629 w 1931 r. (340 486 katolików – 56,31%, 202 497 żydów – 33,49%, 56 159

---

⁴ Główny Wypis z aktów łódzkiego notariusza Władysława Jonszera za tysiąc dziewięćset trzeci rok. *Repertorium Nr 1913. Tysiąc dziewięćset trzeciego roku dnia piątego/osiemnastego kwietnia*. – Tłumaczenie: Józef Zaleski – Tłumacz Przysięgły z języków rosyjskiego, białoruskiego i ukraińskiego, *Repertorium Nr 1456/66*, Łódź, dnia 23 lis. 1966 r., w Archiwum Parafii Ewangelicko-Reformowanej w Łodzi.

ewangelików – 9,29%, 2122 prawosławnych – 0,35%, 3365 innych – 0,56%), (Wojtkowiak 1997).

Podczas okupacji hitlerowskiej jedynym łódzkim cmentarzem, na którym mogli być chowani Polacy, był założony w 1924 r. cmentarz rzymskokatolicki św. Wojciecha, ul. Kurczaki 81/85, położony na Chojnach poza ówczesnymi granicami administracyjnymi Łodzi.

W 1945 r. na terenach zajmowanych przez dzisiejszą Łódź znajdowało się 37 cmentarzy, których powierzchnia łączna wynosiła 173,68 ha, co stanowiło 0,59% obecnej powierzchni miasta. Największy odsetek powierzchni cmentarnej w Łodzi zajmowały cmentarze rzymskokatolickie (50,80%). Gmina Wyznaniowa Żydowska posiadała jeden cmentarz, którego udział w powierzchni cmentarnej wynosił aż 23,23%.

Z istniejących w 1945 r. 21 cmentarzy protestanckich, aż 19 należało do Kościoła Ewangelicko-Augsburskiego (22,70%), jeden cmentarz znajdował się pod zarządem Kościoła Ewangelicko-Reformowanego (0,18%) i jeden pod zarządem Kościoła Chrześcijan Baptystów (1,07%) (tab. 1).

Tabela 1. Cmentarze w Łodzi w 1945 r. według powierzchni i organu administrującego

Czynne cmentarze ogólnodostępne w Łodzi w 1945 r.			
Organ administrujący	Liczba	Powierzchnia	
		ha	%
Kościół Ewangelicko-Augsburski	19	39,43	22,70
Kościół rzymskokatolicki	12	88,23	50,80
Polski Autokefaliczny Kościół Prawosławny	2	2,64	1,52
Kościół Starokatolicki Mariawitów	1	0,85	0,49
Kościół Ewangelicko-Reformowany	1	0,32	0,18
Kościół Chrześcijan Baptystów	1	1,86	1,07
Gmina Wyznaniowa Żydowska	1	40,35	23,23
Ogółem	37	173,68	100,00

Źródło: opracowanie własne na podstawie map WIG oraz pomiarów przeprowadzonych przez autorkę w terenie.

Wśród łódzkich ewangelików do 1945 r. dominowali Niemcy, którzy po drugiej wojnie światowej byli zmuszeni do opuszczenia Łodzi bez względu na wyznanie, status społeczny i świadomość narodową. Niektóre cmentarze ewangelicko-augsburskie zostały przejęte przez miasto i zamienione na cmentarze komunalne (cmentarz komunalny „Doły” założony w 1947 r., al. Grzegorza Palki

9), na innych urządzono skwery (cmentarz ewangelicko-augsburski w Grabieńcu, ul. Rojna 66), plac zabaw (cmentarz ewangelicko-augsburski w Karolewie, ul. Wileńska 57) i parki (cmentarz ewangelicko-augsburski w Rokiciu Starym, ul. Stefana Skrzywaną 28, ob. park im. Tadeusza Rejtana). Część cmentarzy przekazano pod zarząd parafii rzymskokatolickich (cmentarz ewangelicko-augsburski w Nowosolnej został przejęty przez parafię rzymskokatolicką pw. św. Andrzeja Boboli w Nowosolnej, położony jest przy ul. Kasprowicza 3, cmentarz ewangelicko-augsburski w Radogoszczu został wchłonięty przez cmentarz rzymskokatolicki św. Rocha na Radogoszczu przy ul. Zgierskiej 141). Część cmentarzy ewangelicko-augsburskich usunięto z krajobrazu kulturowego miasta – na terenie cmentarza w Augustowie zlokalizowano elektrociepłownię EC4, a na terenie cmentarza w Dąbrowie bocznice kolejową. Inne są porzucone, ulegają degradacji i zapomnieniu.

W 1931 r. liczba ludności żydowskiej w Łodzi wynosiła 192 tys., w 1947 r. w wyniku Holokaustu zmalała do 13,3 tys. (Koter, Kulesza 2005). Po drugiej wojnie światowej Żydowska Gmina Wyznaniowa posiadała tylko jeden czynny cmentarz przy ul. Brackiej 40. Stary cmentarz przy ul. Wesolej już wcześniej zamknięto, a w latach 50. XX w. władze Łodzi postanowiły go zlikwidować. Na miejscu dawnej nekropolii postawiono bloki i poprowadzono ul. Zgierską (ul. Wesola została zlikwidowana). Jediną pozostałością po dawnym cmentarzu jest fragment muru w północno-zachodniej części dawnej nekropolii. W 2004 r. ustawiono tu pomnik informujący o dawnej funkcji tego miejsca (Bonisławski, Podolska 2008). W latach 70. XX w. zlikwidowano południowo-zachodni narożnik cmentarza żydowskiego przy ul. Brackiej 40 i przeznaczono go na budowę ul. Spornej.

W wyniku inkorporacji przeprowadzonej 1946 r. powierzchnia miasta wzrosła do 21 203 ha. W granicach Łodzi znalazły się: miasto Ruda Pabianicka wraz z cmentarzem rzymskokatolickim przy ul. Mierzejowej 1 i cmentarzem ewangelicko-augsburskim przy ul. Sopotkiej 18, Chojny – stanowiące przedmieście Łodzi – wraz z cmentarzami rzymskokatolickimi św. Franciszka (ul. Rzgowska 156/158) i św. Wojciecha (ul. Kurczaki 81/85) oraz wiejskie cmentarze rzymskokatolickie w Łągiewnikach, Retkini i 10 wiejskich cmentarzy ewangelicko-augsburskich w Olechowie, Janowie, Augustowie, Grabieńcu, Moskulikach, Dąbrowie, Antoniewie, Górkach Starych, Nowym Złotnie, Karolewie. W granicach miasta znalazł się założony w 1898 r. cmentarz rzymskokatolicki św. Anny na Zarzewie (ul. Lodowa 78), obok którego w 1975 r. utworzono cmentarz komunalny „Zarzew” (ul. Przybyszewskiego 325). Na przyłączonych do Łodzi terenach powstał w 1949 r. cmentarz rzymskokatolicki Matki Boskiej Nieustającej Pomocy (ul. Szczecińska 96/100), a w pobliżu, w 1988 r., cmentarz komunalny „Szczecińska” (ul. Hodowlana 28/30).

Wśród społeczności protestanckiej mieszkającej w Łodzi czynne cmentarze posiada Kościół Ewangelicko-Augsburski (Cmentarz Stary – część ewangelicko-augsburska, ul. Ogrodowa 43, cmentarz w Rudzie Pabianickiej, ul. Sopocka 18 i cmentarz w Andrzejowie, ul. Rokicińska 371b), Kościół Chrześcijan Baptystów (cmentarz przy ul. Telefonicznej 8), Kościół Zielonoświątkowy (cmentarz przy ul. Smutnej 12) oraz Kościół Ewangelicko-Reformowany (cmentarz przy ul. Tadeusza Rejtana 12).

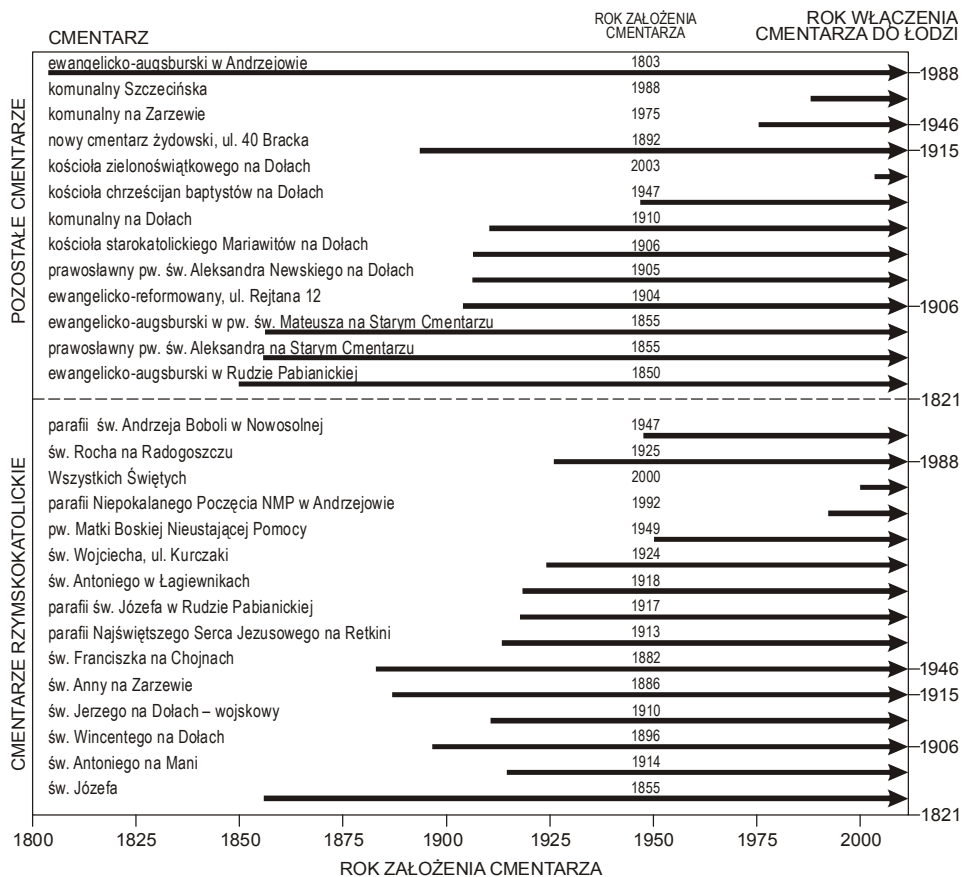
5. Cmentarze łódzkie po ostatniej inkorporacji

Narodowy Spis Powszechny z 6 grudnia 1988 r. podał, iż po inkorporacji z 1988 r. powierzchnia Łodzi wzrosła do 29 325 ha, a liczba ludności do 854 261 osób (Obraniak 2007). W 2010 r. mieszkało w Łodzi 737 098 osób (*Powierzchnia...* 2011, s. 20). W granicach miasta znalazły się wówczas cmentarze: rzymskokatolicki w Mileszkach oraz Nowosolnej (dawny cmentarz ewangelicko-augsburski), ewangelicko-augsburski w Andrzejowie oraz nieczynne cmentarze ewangelicko-augsburskie w Łaskowicach i Wiączyńiu Górnym. Na przyłączonych terenach założono cmentarz rzymskokatolickiej parafii Niepokalanego Poczęcia Najświętszej Marii Panny w Andrzejowie (1992 r.) przy ul. Rokicińskiej 299/301 oraz cmentarz rzymskokatolicki Wszystkich Świętych (2000 r.) przy ul. Zakładowej. Jedynym łódzkim cmentarzem położonym poza granicami administracyjnymi Łodzi jest rzymskokatolicki cmentarz św. Maksymiliana Kolbego w Gadce Starej (1991 r.).

Tabela 2. Cmentarze w Łodzi w 2011 r. według powierzchni i organu administrującego

Cmentarze czynne ogólnodostępne			
Organ administrujący	Liczba	Powierzchnia	
		ha	%
Kościół rzymskokatolicki	16	119,18	57,45
Gmina Wyznaniowa Żydowska	1	39,22	18,91
Łódzki Zakład Usług Komunalnych	3	29,78	14,36
Kościół Ewangelicko-Augsburski	3	11,13	5,36
Polski Autokefaliczny Kościół Prawosławny	2	2,64	1,27
Kościół Zielonoświątkowy	1	2,47	1,19
Kościół Chrześcijan Baptystów	1	1,86	0,90
Kościół Starokatolicki Mariawitów	1	0,85	0,41
Kościół Ewangelicko-Reformowany	1	0,32	0,15
Ogółem	29	207,45	100,00

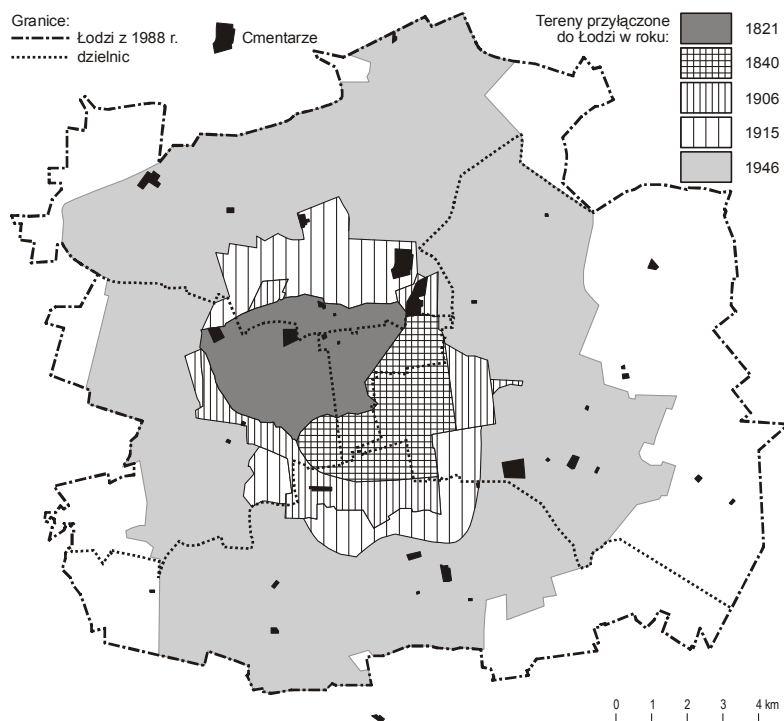
Źródło: opracowanie własne na podstawie badań terenowych.

Ryc. 1. Cmentarze łódzkie na tle rozwoju terytorialnego miasta

Źródło: opracowanie własne

Na terenie Łodzi najwięcej jest cmentarzy administrowanych przez Kościół rzymskokatolicki. Ich liczba, która w 1945 r. wynosiła 12, wzrosła obecnie do 16 czynnych cmentarzy grzebalnych. Powierzchnia tych nekropolii zwiększyła się o 30,95 ha, osiągając 119,18 ha, co stanowi 57,45% powierzchni cmentarnej miasta. Największe zmiany w liczbie cmentarzy i powierzchni przez nie zajmowanej dotyczą nekropolii, których właścicielem jest Kościół Ewangelicko-Augsburski. Do 1945 r. Kościół Ewangelicko-Augsburski zarządzał 19 cmentarzami, obecnie tylko trzy są czynne. Ich powierzchnia zmalała o 28,30 ha, osiągając w 2012 r. wartość 11,13 ha, co wynosi tylko 5,36% powierzchni cmentarnej miasta (tab. 2). W przypadku pozostałych nekropolii wyznaniowych ich liczba i powierzchnia nie uległy większym zmianom. Jedynie cmentarz, którym dysponuje Gmina Wyznaniowa Żydowska, zmniejszono o 1,13 ha. W 2003 r. przy ul. Smutnej 12 nowy cmentarz założył Kościół Zielonoświątkowy.

Ryc. 2. Cmentarze w przestrzeni miejskiej Łodzi w 2012 r.

Źródło: opracowanie własne na podstawie
 M. Stepniewski, Z. Szambelan (2010)

Duży udział w powierzchni cmentarnej Łodzi mają cmentarze komunalne – 14,36%. Największe znaczenie wśród nich posiada cmentarz komunalny „Doły”, na którym znajduje się Aleja Zasłużonych Łódzian. W obręb tego cmentarza w 1947 r. włączono cmentarz ewangelicko-augsburski.

W granicach administracyjnych Łodzi działa 29 ogólnodostępnych cmentarzy, których powierzchnia łączna wynosi 207,45 ha, co stanowi 0,71% powierzchni miasta. Cmentarze i tereny pocmentarne w Łodzi zajmują 220,35 ha, czyli 0,75% powierzchni miasta.

6. Podsumowanie

Gwałtowny rozwój ludnościowy i przestrzenny Łodzi trwający od początku XIX w. do końca lat 80. XX w. powodował, że liczba miejsc pochówku na cmentarzach bardzo szybko ulegała wyczerpaniu, a cmentarze lokalizowane pierwotnie poza miastem zaczęła otaczać zabudowa miejska, nie pozwalając na powiększenie nekropolii.

W 2001 r. Zarząd Miasta podjął uchwałę o założeniu nowego cmentarza komunalnego przy ul. Brzezińskiej⁵. Jednak z uwagi na malejącą liczbę mieszkańców Łodzi, dużą liczbę miejsc pochówku na istniejących już cmentarzach i coraz większą popularność pochówków urnowych, władze miasta w 2012 r. zrezygnowały z budowy nowej nekropolii, zwracając uwagę na możliwość powiększenia istniejących już cmentarzy, np. cmentarza komunalnego „Szczęcińska” przy ul. Hodowlanej 28/30. Obecnie na cmentarzach wyznaniowych chowani są zmarli niezależnie od ich wyznania.

W wyniku ostatnich inkorporacji w granicach administracyjnych Łodzi znalazły się wiejskie cmentarze ewangelicko-augsburskie. W związku z opuszczeniem po drugiej wojnie światowej ziem polskich przez ludność pochodzenia niemieckiego – głównie wyznania ewangelicko-augsburskiego – cmentarze te, pozbawione opiekunów, ulegały zapomnieniu i dewastacji. Traktowane jako niemieckie były rozkradane i likwidowane, przykładem jest tu m.in. cmentarz ewangelicko-augsburski w Antoniewie (ul. Zbójnicka), gdzie odnaleziono rozkopane groby, zasypaną śmieciami studnię, puste postumenty pod płyty nagrobne oraz ślady po ukradzionych głazach narzutowych, które układane były wzdłuż granicy cmentarza. Podobnie zdewastowany jest cmentarz ewangelicko-augsburski na Nowym Złotnie (ul. Rąbieńska 66), gdzie można odnaleźć potłuczone pomniki i płyty nagrobne. Mur otaczający cmentarz ewangelicko-augsburski w Olechowie po drugiej wojnie światowej został rozebrany, a cegły, z których był zbudowany, niektórzy mieszkańcy Olechowa wykorzystali do budowy garaży. Po dawnym ogrodzeniu pozostały obecnie tylko słupki przy bramie (Brzeziński, Żmijski 1995). Zniszczenia nie zawsze są efektem działalności ludzkiej. Mur na ewangelicko-augsburskim cmentarzu w Wiączyńiu Górnym częściowo sam się przewrócił. Pomniki na cmentarzach pękają w wyniku wrastania drzew, np. na cmentarzu ewangelicko-augsburskim w Moskulikach. Podobnym zniszczeniom ulegają kraty otaczające pola grobowe, w które wrastają drzewa. Przykładem jest Stary Cmentarz przy ul. Ogrodowej.

Literatura

- Badziak K., Chylak K., Łapa M., 2010a, *Chrześcijańskie wspólnoty wyznaniowe (bez Kościoła rzymskokatolickiego) w Łodzi do wybuchu I wojny światowej*, [w:] Kulesza M., Łapa M., Walicki J. (red.), *Rola wspólnot wyznaniowych w historii miasta Łodzi*, Łódź, s. 11–66.
- Badziak K., Chylak K., Łapa M., 2010b, *Łódzkie chrześcijańskie wspólnoty wyznaniowe (bez Kościoła rzymskokatolickiego) w latach 1914–1939*, [w:] Kulesza M., Łapa M.,

---

⁵ Uchwała Nr 2594/299/2001 Zarządu Miasta Łodzi z dnia 28 czerwca 2001 r. w sprawie projektowanego cmentarza komunalnego przy ul. Brzezińskiej w Łodzi.

- Walicki J. (red.), *Rola wspólnot wyznaniowych w historii miasta Łodzi*, Łódź, s. 67–129.
- Ber K., 2008, *140 lat baptyzmu w Łodzi 1868–2008*, Łódź, s. 67–129.
- Bonislawski R., Podolska J., 2008, *Spacerownik Łódzki*, Łódź.
- Brzeziński P., Żmijski J., 1995, *Na dawnym Olechowie. Materiały Klubu Miłośników Historii przy XLIV liceum ogólnokształcącym w Łodzi*, Łódź.
- Chojnacka M., 2008, *Degradacja historycznych kompozycji i drzewostanów wybranych cmentarzy parafialnych w Wielkopolsce*, [w:] *Ogród sakralny – idea i rzeczywistość*, Kielce, s. 119–129.
- Długozima A., 2011, *Cmentarze jako ogrody żywych i umarłych*, Warszawa.
- Dominikowski J., 2004, *Nekropolia Łodzi wielkoprzemysłowej. Cmentarz Stary przy ulicy Ogrodowej. Dzieje i sztuka 1854–1945*, Łódź.
- Fijałkowski P., 1998, *Rozwój społeczności ewangelickiej i powstanie sieci parafialnej w środkowej Polsce w II połowie XVIII w na początkach XIX wieku*, [w:] Milerski B., Woźniak K. (red.), *Przeszość przyszłości. Z dziejów luteranizmu w Łodzi i regionie*, Łódź.
- Flatt O., 1853, *Opis miasta Łodzi pod względem historycznym, statystycznym i przemysłowym*, Warszawa.
- Janczak J., 1982, *Ludność Łodzi przemysłowej 1820-1914*, tab. 1, Łódź.
- Koter M., 2002, *Łódź i okolice w I połowie XIX w.*, [w:] Liszewski S. (red.), *Atlas Miasta Łodzi*, plansza IV, Łódź.
- Koter M., Kulesza M., 2005, *Ślady wielonarodowej i wielowyznaniowej Łodzi we współczesnym krajobrazie kulturowym miasta*, [w:] Kulesza M. (red.), *Wpływ wielonarodowego dziedzictwa kulturowego Łodzi na współczesne oblicze miasta*, Łódź, s. 137–300.
- Koter M., Liszewski S., Suliborski A., 1999, *Łódź i region Polski środkowej. Podręcznik wiedzy o regionie dla licealistów*, Łódź.
- Kowalczyński K.R., 2008, *Łódź przelomu wieków XIX/XX*, Łódź.
- Łódź: Dzieje miasta*, t. 1: *Do 1918 r.*, 1980, pod red. R. Rosina, B. Baranowskiego, J. Fijałka, Warszawa–Łódź.
- Meyer R.E. (red.), 1989, *Cemeteries and gravemarkers, voices of American culture*, Logan.
- Obraniak W., 2007, *Ludność Łodzi i innych miast w Polsce w latach 1984–2006*, Łódź.
- Podolska J., 2012, *Spacerownik. Cmentarz Żydowski w Łodzi*, Łódź.
- Powierzchnia i ludność w przekroju terytorialnym*, 2011, Warszawa.
- Puś W., 2005, *Zmiany liczebności i struktury narodowościowej ludności Łodzi do roku 1939*, [w:] Kulesza M. (red.), *Wpływ wielonarodowego dziedzictwa kulturowego Łodzi na współczesne oblicze miasta*, Łódź, s. 9–39.
- Rosin R. (red.), 1980, *Łódź. Dzieje miasta*, t. 1, Warszawa.
- Siciński J.T., 1982, *Zieleń cmentarzy – aktualny problem ochrony i kształtowania środowiska*, „Rocznik Dendrologiczny”, 34, s. 189–199.
- Stefański K., 2001, *Jak zbudowano przemysłową Łódź. Architektura i urbanistyka w latach 1821–1914*, Łódź.
- Stępniewski M., Szambelan Z., 2010, *Rozwój terytorialny Łodzi*, Łódź.

- Tanaś S., 2008, *Przestrzeń turystyczna cmentarzy. Wstęp do tanatoturystyki*, Łódź.
- Wojtkowiak S., 1997, *Łódź wielonarodowa i wielowyznaniowa a idea tolerancji*, [w:] *Łódź wielonarodowa i wielowyznaniowa a idea tolerancji*, Łódź.

Materiały źródłowe

- Archiwum Miasta Łodzi, Akta Miasta Łodzi, sygnatura 6740.
- Archiwum Miasta Łodzi, Akta Miasta Łodzi, sygnatura 6786.
- Archiwum Parafii Ewangelicko-Reformowanej w Łodzi.
- Uchwała Nr 2594/299/2001 Zarządu Miasta Łodzi z dnia 28 czerwca 2001 r. w sprawie projektowanego cmentarza komunalnego przy ul. Brzezińskiej w Łodzi.

Łódź cemeteries in the context of the population and spatial development of the city

Summary

The article discusses the impact of the spatial development of the city and the changes in population structure and size in Łódź on the number, location and religious structure of Łódź cemeteries. The study area was narrowed down to the cultural landscape, which is composed of the physical heritage elements, such as cemeteries. The spatial extent was limited to the area of modern Łódź. The time frame of the study includes the historical period from the first cemetery established within modern Łódź, to the present day.

The article includes all cemeteries that were located with the modern boundaries of Łódź. It presents a percentage share of the area occupied by the cemeteries in the overall surface area of the city in 1945 and now. These values were compared in order to discuss the changes in Łódź. The study also brings attention to the fact that the dynamic population and spatial development of Łódź from the end of the 19th century to the end of the 1980s meant that the number of burial places in cemeteries was quickly exhausted, and the cemeteries initially located outside of the city found themselves surrounded by urban development, which prevented them from spreading.

Political changes that took place in Poland in 1989 and the collapse of the textile industry in Łódź meant that the city was no longer attractive to job seekers. The population of Łódź started to decline. The study tackles the issues that have not yet been presented in geographical literature. The synthesis is based on previous research and field studies conducted by the author.

Anna Wiercińska

Katedra Geografii Politycznej i Studiów Regionalnych, Wydział Nauk Geograficznych, Uniwersytet Łódzki, 90-142 Łódź, ul. Kopcińskiego 31